

Hrvatska između Srbije i Italije

U povodu knjige Jamesa J. Sadkovicha

Italija i ustaše 1927.—1937.,

Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.

Tomislav JONJIĆ

»Ja nalazim stvar u redu, da svatko traži druga i pomoćnika za obraniti svoju domovinu i slobodu. Ako li je to grehota, onda sam ja najveći grešnik, jer bi se združio sa svakim, i sa Amerikanci, za odbiti ovu nevolju u kojoj naša domovina pogiba.«

Ante STARČEVIĆ, *»Govor izrečen u hrvatskom Saboru dne 27. listopada 1882.«*, Djela, I., Zagreb, 1893., 222-223.

Ona stara kineska poslovice, da *daleke vode ne gase vatru*, potvrdu nalazi i u političkoj povijesti mnogih naroda. Osobito onih koje nazivamo *malima*. Nema ih mnogo koji se tijekom svoje povijesti nisu našli u nevolji, bilo zato što su svoju slobodu i neovisnost tek morali izboriti, bilo zato što su jedva izboreno morali grčevito braniti. I uvijek su se u takvim situacijama bili prisiljeni obazirati za tuđom pomoći, za onim što bi im pomoglo ili što bi barem odmoglo onomu tko njihovu slobodu krati i ugrožava. A taj je »drug i pomoćnik za obraniti svoju domovinu i slobodu«, po definiciji, uvijek blizu: u pravilu u političkom, redovito i u zemljopisnom smislu. I nikad nije nezainteresiran: ne može se biti nezainteresiran za ono što se u susjedstvu događa, jer tuđe sudbine uvijek na neki način utječu i na nas.

Takav je i hrvatski usud: jedan brojčano mali narod koji svoju budućnost stoljećima traži na srednjoeuropskim i sredozemnim širinama, neprekidno stiješnjen na razmeđu Zapada i Istoka, u vremenima kad se opasnost s Istoka činila većom, pokušavao se zaštititi pod skutima zapadnih, zapadnoeuropskih i srednjoeuropskih velesila. A kad bi taj Zapad svoju mršavu pomoć htio naplatiti pretvaranjem hrvatskih zemalja u obespravljene provincije i kolonije, neke od hrvatskih glava za sobom bi kušale povesti gotovo čitav narod na Istok. Ma koliko rječite, uzaludne su bile pouke koje su davale sudbine kneza Zdeslava i Jurja Križanića: uvijek je bilo onih koji su put iz nevolje tražili po istočnim, balkanskim stranputicama.

I suvremeni naponi i suvremeni pritisci pokazuju da smo i mi i svijet malo naučili iz povijesti 19. i 20. stoljeća. Jer, kao da se nitko ne usuđuje izreći ono što se nameće nakon najpovršnijeg pogleda na pučkoškolski povijesni atlas. Stoljećima su, naime, još od doba narodnih vladara, hrvatske granice na sjeveru i na zapadu nepromijenjene. Sjeverna je ostala ondje gdje se Nazorov kralj Tomislav grozio Mađaru: *»Proht'je l' se tebi jednom natrag, znadi / Tu ćeš me naći, čekam te na Dravi«* (i pritom je tu mitsku rijeku u Baranji i prekoračila!). Zapadna je hrvatska granica u novije doba pregazila Učku i došla na pogled Trsta. Istodobno se naše istočne gra-

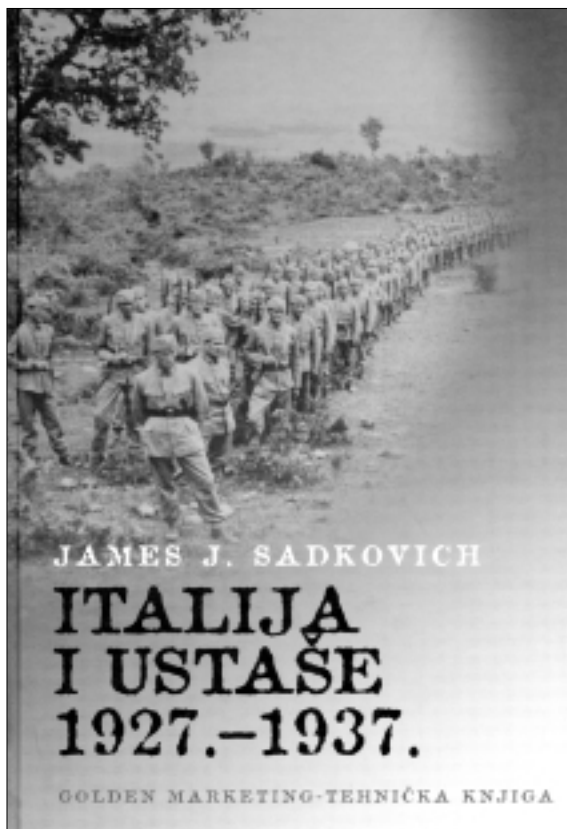
nice stoljećima, uporno i neprestano, povlače i uzmiču, da bi danas došle na Dunav i Prevlaku, a u središnjem dijelu čak na Unu, odakle bi se za vedra dana — kad bi sve bila ravnica — doista mogli vidjeti tornjevi zagrebačke katedrale. Matematički je, dakle, dokaziva ispravnost onoga što je, recimo, Ivo Pilar — koji je desetljećima dosljedno i argumentirano upozoravao na talijanske imperijalističke težnje — ponavljao: opasnost koja za Hrvatsku vrebava s Istoka, nemjerljivo je veća od one koja joj prijete sa Zapada.

I nakon što bismo se obazreli za Istokom, kad bi nas se ondje, po običaju, dočekalo bičem i mačem, haračem i korbačem, opet smo se osvrtni prema Zapadu. Zato, kao da je čitava naša povijest klatno što uzmiče pred jednim snažnim i agresivnim susjedom, da se uskoro vrati od onoga drugoga, kod koga se nakratko i uglavnom uzaludno tražila potpora i pomoć.

O jednome dijelu putanje toga nesretnoga hrvatskoga klatna govori i doktorska disertacija američkog povjesničara hrvatskog podrijetla Jamesa J. Sadkovicha, koje je skraćenu i izmijenjenu verziju, u biblioteci Moderna europska povijest (*Modern European History*), pod naslovom *Italian Support for Croatian Separatism, 1927—1937* (*Talijanska potpora hrvatskom separatizmu 1927.—1937.*) već davne 1987. u New Yorku i Londonu objavio Garland Publishing Inc. Iako do tada — pa ni od tada do danas — nije objavljena studija koja bi ozbiljno i temeljito, kritički i bez predrasuda analizirala talijanske diplomatske, redarstvene i obavještajne dokumente, trebalo je više od tri desetljeća da Sadkovicheva knjiga ugleda svjetlo dana u hrvatskom prijevodu. Zbilo se to napokon prije nekoliko mjeseci, kad ju je izdavačka kuća Golden marketing-Tehnička knjiga objavila pod izmijenjenim, hrvatskomu čitatelju svakako privlačnijim naslovom: *Italija i ustaše 1927.—1937.*

No, koliko god taj naslov iz psiholoških i komercijalnih pobuda bio atraktivniji — pa se nakladniku i nema što prigovoriti — on je u svakom pogledu neprecizniji od izvornoga. Štoviše, nehotice pothranjuje stereotipe, čijem je razbijanju Sadkovich vjerojatno težio, i u čemu je nesumnjivo uspio: on je sasvim jasno i nedvoumno pokazao da se talijanska potpora hrvatskom separatizmu u razdoblju između dva svjetska rata — ako je te potpore bilo, i u oblicima i okvirima u kojoj je nje bilo — ni pošto ne svodi na potporu ustašama. Dapače, iz talijanske perspektive — slično kao i iz beogradske, srbijanske, srpske — ustaše su samo dio *hrvatske fronte*, koji je u svojim separatističkim težnjama nešto otvoreniji i radikalniji od pretežnog dijela najmasovnije hrvatske političke snage, Hrvatske seljačke stranke. I zato se i iz Rima i iz Beograda, svakako ne sasvim precizno, na Stjepana Radića i na Vladka Mačeka obično gledalo kao na one koji tek taktičkim potezima pokušavaju obuzdati opće nacionalističko, upravo separatističko raspoloženje čitavoga »hrvatskog narodnog pokreta«: sav je hrvatski narod separatistički raspoložen, i samo je pitanje je li njegovo političko vodstvo kadro i spremno poduzeti korake koji će dovesti do toga cilja te koji su rizik ti prvaci za to spremni preuzeti. Potvrdu takvog shvaćanja Rim je nalazio u brojnim zajedničkim nastupima Mačekova najbližeg suradnika, Radićeva zeta Augusta Košutića, i ustaškog prvaka Ante Pavelića.

Iako su fragmenti tih aktivnosti poznati iz memoarskog štiva (npr. iz uspomena Branimira Jelića), Sadkovich je prvi temeljito pokazao da su ta dvojica hrvatskih emigranata u prvome razdoblju nastupali zajednički i složno, podastirući Talijanima is-

te promemorije i podnoseći iste zahtjeve. I ako je u kasnijem razdoblju netko od njih odstupio od proklamiranih zajedničkih ciljeva, onda su to učinili Maček i Košutić, priklanjajući se reformi Jugoslavije. Sadkovicheva knjiga donosi obilje podataka iz talijanskih diplomatskih i redarstvenih izvora, koji nam pomažu shvatiti motive onih koji su se nastavili boriti za samostalnu Hrvatsku, ali i moguće argumente onih koji su reterirali na pozicije jugoslavenskih reformista. Vrijednosni sud o tim dvjema politikama — koje su jedno vrijeme tekle usporedno, a onda se žestoko i nepomirljivo sukobile — ionako ne spada na znanost u strogome smislu te riječi; na nj se gleda iz perspektive cilja, iz vizure koju ne definiraju samo egzaktno mjerljivi, objektivni čimbenici, nego i ono što se (poput osjećaja jednog naroda koji je najkasnije od crnomorskih obala 1917. godine, iz dana u dan brojio nove krvave žrtve) ne da opisati samo racionalnim kategorijama.

I zato je, unatoč protoku vremena — koje, kako je poznato, svako historiografsko djelo čini zastarjelim još u trenutcima dok se na njemu suši tiskarska boja — pojavljivanje Sadkovicheve knjige pravi događaj za hrvatsku historiografiju. Kao što je tužna bila činjenica da je ona većini hrvatskih pisaca desetljećima bila nepoznata (neki, poput akademika Ive Petrinovića u vrlo mršavoj monografiji o Mili Budaku, navodili su je u literaturi, iako je bilo očito da su se njome poslužili samo zato da

posude ilustracije), tako njezino pojavljivanje stvara obvezu za budućnost: nema više isprike za prešućivanje i manipulaciju činjenicama.

Ništa na tome ne mijenja okolnost da su se i u prijevodu potkrale manje nepreciznosti, pa ni to da će neke Sadkovičeve ocjene, kao što su, primjerice, one o ideološkoj poputbini ustaškog pokreta, ostati prijeporne i podložne raspravi. Podijeljena u osam poglavlja (»Mogućnosti za subverziju«, »Odluka o intervenciji«, »Talijansko-jugoslavenski odnosi 1929.—1934.«, »Hrvatska fronta«, »Ustaški centri izvan Jugoslavije«, »Unutarnja trvenja«, »Marseille«, »Početak raspleta«), knjiga *Italija i ustaše 1927.—1937.* zadugo će ostati nezaobilazna za svaku ozbiljnu raspravu o hrvatsko-talijanskim i talijansko-jugoslavenskim odnosima, ali i za ocjenu dviju glavnih struja hrvatske politike u tridesetim godinama 20. stoljeća. Isto se može reći i za iznimno vrijedan autorski »Pogovor« (str. 327-369.), napisan za hrvatsko izdanje. U njemu se Sadkovich osvrnuo na većinu pisaca i djela koji su se u doba Jugoslavije ili nakon njezina raspada manje ili više bavili istom temom. Jedne je umjereno pohvalio, druge i oštrije pokudio, a neke je i posve prešutio. Ni jednom riječju nije spomenuo, primjerice, Enesa Milaka, Envera Redžića i njima slične, koji su u ime jugoslavenske i kasnije novokomponirane bošnjačke historiografije, o istoj ili o srodnim temama i u novije doba ispisali čitave biblioteke *umiljatih pripovijesti* i politički korektnih legendi (što su ušle u školske udžbenike, jer se tamo ionako ulazi političkom voljom, a ne snagom znanstvene argumentacije).

Dojam možda vara, ali reklo bi se kako se Sadkovich jedva obuzdao da o svojim hrvatskim, srpskim i bošnjačkim kolegama koji su se bavili hrvatsko-talijanskim i talijansko-jugoslavenskim odnosima između dva svjetska rata ne izrekne i oštrije ocjene. Ako bi mu oni to i zamjerali, znanost bi — rekao bih — imala razumijevanja. No nije takvog obzira Sadkovich pokazao prema ideološkim frazama i političkim kulisama, pred kojima desetljećima uzmiče slobodno i nesputano znanstveno istraživanje: nema sumnje da će ga biti lakše politički diskvalificirati kao tobožnjeg *revizionista*, nego što će se znanstveno moći osporiti njegova metodologija i rezultati njegova istraživanja.

Usporedno s tim, Sadkovičeva knjiga nameće raspravu o tome kako je uopće (bilo) moguće donositi sud o hrvatsko-talijanskim odnosima i o ustaškom pokretu, napose o njegovoj emigrantskoj grani, bez uvida u talijanske (a onda i mađarske, austrijske i bugarske odnosno makedonsko-bugarske) pismohrane i tiskovine. Jer, ako je notorno da je Pavelić sa svojom ilegalnom djelatnošću sustavno započeo već 1927. godine — vjerojatno u kontekstu zaoštavanja međunarodnih prilika, a onda i zbog Radićeva sporazumijevanja sa Svetozarem Pribičevićem i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije — uspostavljajući čvršće veze s bugarskim (makedonskim) nacionalistima i šireći kontakte s protujugoslavenskim mađarskim i talijanskim krugovima koji su već postojali, je li moguće da se sva hrvatska historiografija zadovoljila, s jedne strane, pabircima iz arhiva mađarskoga konzulata u Zagrebu koje je u jednome novinskom podlistku priredio novinar Đorđe Zelmanović te interpretacijom koju je ponudio srbijanski povjesničar Vuk Vinaver, ili, s druge strane, pregršću isprava koje su objavljene u službenoj talijanskoj zbirci diplomatskih dokumenata, kojih je manji dio (s ne baš uvijek uzornim prijevodom i s dosta tendencioznom interpretacijom) u hrvatskoj emigrantskoj publicistici priredio Jere Jareb?

Da to ipak jest (bilo i ostalo) moguće, pokazuje činjenica da je hrvatska historiografija do danas posvetila svega nekoliko redaka sačuvanim dokumentima ilegalne Vnatrešne makedonske revolucionerne organizacije i iseljeničke Makedonske političke organizacije te onodobnom makedonsko-bugarskom novinstvu i publicistici. Ništa na tome nije promijenila činjenica da su Hrvati još od Radićeva doba tijesno surađivali s probugarski orijentiranim makedonskim revolucionarima, zajednički sudjelujući kako na političkim manifestacijama, tako i u nekim od najspektakularnijih oružanih akcija što su se zbile između dva svjetska rata, poput atentata u Marseilleu. Ni Sadkovich se time nije ovdje opširnije bavio, ali je barem donio nekoliko talijanskih izvješća o hrvatsko-makedonskoj suradnji ne samo na talijanskome tlu, nego i u Europi i Sjevernoj Americi. Iznimno je značenje i tih fragmenata, jer oni nedvojbeno potvrđuju da je do svojevrsnog formaliziranja hrvatsko-makedonske suradnje u Sjedinjenim Američkim Državama (pri čemu je s hrvatske strane nastupao Pavelićev izaslanik Stanko Hranilović) došlo još prije skupštinskog atentata. Iz toga se nameće zaključak da treba preispitati uvriježene predodžbe o tome da se skupina oko Pavelića na ilegalne i revolucionarne metode odlučila tek pod dojmom atentata i previranja diljem Hrvatske u drugoj polovici 1928. godine, jer ti fragmenti podupiru mišljenje kako korijene tih aktivnosti, a time i zametak ustaškog pokreta, treba tražiti u ranijem razdoblju. Zato je prava šteta što je zagubljena ili uništena povijest ustaške emigracije koju je tijekom Drugoga svjetskog rata (na)pisao Hranilović: iako zapravo nije sudjelovao u vlasti novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske, kao jedan od najbližih Pavelićevih suradnika tijekom dugih emigrantskih godina, Hranilović je u svibnju 1945. godine *nestao*. Od njegova rukopisa ostalo je nekoliko međusobno nepovezanih stranica, pisanih sitnim krasopisom, veći broj fotografija i rukovet pisama. Nedovoljno za bilo kakav zaključak.

No, kako pokazuju podatci koje donosi Sadkovich, dokumenti još čekaju istraživanje i interpretaciju. Ono što znamo, pokazuje nam da znamo vrlo malo. Ma koliko opreza treba imati pri tretiranju diplomatskih izvješća (jer mnoga od njih nastaju *ad captandem benevolentiam* onih kojima su namijenjena, pa će — recimo — budući proučavatelj stanovitoga gradiva o hrvatsko-švicarskim odnosima 1992.—1995. čitati o susretima kojih nikada nije bilo i o riječima koje nisu nikad izgovorene, pri čemu je teško vjerovati da su takve diplomatske *maštarije* i svjesno ovjekovječene dezinformacije ograničene samo na taj slučaj!), arhivsko gradivo koje je proučio Sadkovich pokazuje da su bile vrlo preuranjene brojne tvrdnje koje su se ponavljale desetljećima. U takve ulazi i ona, da su službeni talijanski faktori bili upleteni u Velebitski (Brušanski) ustanak iz rujna 1932., ili da je Italija stajala iza atentata u Marseilleu.

Baš naprotiv, pomnija raščlamba pokazuje da Italiji nijedan od ta dva događaja nije odgovarao. Drugim riječima, bit će mnogo vjerojatnije da su napad na oružničku postaju u Brušanima, što je u ustaškoj propagandi prozvano ustankom, i marseilleski »requiem crnom Ciganinu«, kako je Eugen Dido Kvaternik zvao svoje organizacijsko remek-djelo iz listopada 1934., plod hrvatske odluke i hrvatske (ustaške) izvedbe. S tim u vezu valja dovesti i talijanske dokumente o Pavelićevim pokušajima da vodstvo ustaškog pokreta sredinom tridesetih izmjesti iz Italije, što se nasukalo

koliko na talijanskom protivljenju, toliko i na nesklonosti drugih europskih zemalja da na svome tlu trpe hrvatske nacionaliste.

No, o tome se desetljećima piše drugačije, bez ikakva uvida u talijanske i mađarske dokumente. Jednako tako, znademo da su prvaci ustaškoga pokreta surađivali, pa i sporazumijevali se s Hasan-begom Prishtinom i s Tiborom Eckhardtom, pa i sa službenim mađarskim krugovima (Pavelić i Gyula Gömbös, koji je tridesetih godina 20. stoljeća bio mađarski ministar obrane, a onda i premijer te je kao takav vodio i resor vanjske politike, poznavali su se još iz doba Prvoga svjetskog rata!), ali ne znamo ni slova o tome što su o Hrvatima pisali i izvještavali mađarski i albanski diplomati, obavještajci i novinari. Po običaju, dakle, ne znamo ništa, ali je zato — »sve poznato«: sintezu koja zadovoljava intelektualnu znatiželju prosječnoga hrvatskog intelektualca davno su formulirali *Centralni presburo predsedništva Ministarskog saveza Kraljevine Jugoslavije* i *Agencija Avala*; Đilasov *Agitprop* joj naknadno dao samo novu ideološku glazuru. Njihovoj političkoj ocjeni može se dodati samo kvaziznanstveni ogrtač, a sve izvan toga i mimo toga je — revizionizam.

Drugi važan rezultat Sadkovicheva istraživanja jest njegov zaključak da ograničena talijanska suradnja s hrvatskim nezadovoljnicima — uključujući i suradnju s ustašama — nije nipošto motivirana ideološkim razlozima. Jer, kad službeni i poluslužbeni talijanski krugovi žele održati vezu s hrvatskim separatistima, oni se ravnaju interesima talijanske nacionalne, državne politike, a ne partikularnim, stranačkim i ideološkim interesima, ne interesima Nacionalne fašističke stranke (*Partito Nazionale Fascista*). Za našu zatrovanu stručnu, a napose laičku javnost, ta je ocjena važna neovisno o tome što — naglašava Sadkovich — i fašizam treba promatrati ne iz današnje perspektive, s iskustvom njegova saveza s nacionalsocijalističkom Njemačkom i svega onoga što se povezuje sa zastrašujućim pojmom Auschwitz, nego iz ondašnje perspektive, kad je talijansko-njemačka suradnja spadala na sam rub realnoga, i kad su se talijanskom diktatoru Benitu Mussoliniju, njegovim ideološkim pozama i stvarnim postignućima divili ne samo tzv. demokratski političari poput Winstonona S. Churchilla, nego i stotine i stotine najuglednijih europskih i svjetskih intelektualaca, kako je još davno pokazao Alastair Hamilton u svojoj već klasičnoj knjizi *The Appeal of Fascism: A Study of Intellectuals and Fascism, 1919—1945* (Avon Books, New York, 1971.), koja — po običaju — do danas nije prevedena na hrvatski (ali je 1978. objavljena u Beogradu pod naslovom *Fašizam i intelektualci*).

S tim je u svezi i ocjena o uobičajenoj potpuno neuvjerljivoj i iskrivljenoj slici talijansko-jugoslavenskih odnosa između dva svjetska rata. Prema njoj, jugoslavenska je država bila nevinašce koje se jedva uklanjalo podmuklim i brutalnim nasrtajima revizionistički raspoloženih imperijalističkih susjeda, pa su slijedom toga — naravno — svi protivnici režima i države koji bi se tim susjedima obraćali, bili tek plaćenici Habsburga odnosno agenti mađarskoga, talijanskog, bugarskog i albanskog imperijalizma. Model je funkcionirao gotovo savršeno. A ako se ponekad, vrlo nevoljko i uglavnom prešutno, i priznavalo da je sama jugoslavenska država bila u funkciji poratnoga francuskog sustava sigurnosti, komu je u nizu segmenata (a napose u odnosu na Hrvatsku!) teško poreći i okupacijsku ulogu, onda se posve prešućivalo da je i službeni Beograd itekako djelatno sudjelovao u aktivnostima koje su ugrožavale suverenost i sigurnost susjednih država. Osobito se prešućivalo da je raširenih ru-

ku dočekivao Hitlerove austrijske sljedbenike u onim trenucima kad bi im u Austriji prijetili progon i uhićenje.

Dok se u Jugoslaviji i diljem svijeta širila fama o hrvatskim nacionalistima kao slugama talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma, nacionalsocijalistički je režim obustavljao hrvatske emigrantske publikacije i protjerivao njihove suradnike, a Hitlerovi su pristaše u Beogradu imali pouzdana saveznika. Ponovila sa ta pripovijest — ako je dopuštena digresija od koje je ovdje teško pobjeći — na sličan način i nakon Drugoga svjetskog rata: dok su hrvatski politički emigranti proglašavani teroristima i fašistima, Jugoslavija je svoju ideologiju »miroljubive aktivne koegzistencije« dokazivala tako što je tipičnim terorističkim metodama uklanjala svoje protivnike te je istodobno funkcionirala kao utočište i aktivan pomagač terorista svjetskoga kalibra, poput, recimo, Illicha Ramireza Sanchéza, poznatijeg pod zloglasnim nadimkom *Carlos*.

A nisu tu sliku o međuratnom Beogradu kao nevinašcu promicali samo jugoslavenski publicisti — poput Bogdana Krizmana, koji se u svojoj knjizi *Vanjska politika jugoslavenske države 1918—1941: Diplomatsko-historijski pregled* (Zagreb, 1975.) ili u svojoj tetralogiji o ustašama i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — ni u komunističko doba nije ustezao staru Jugoslaviju, tu »tamnicu naroda«, i njezinu diplomaciju, nazvati »našom« državom i »našom« diplomacijom. Ako se na verbalnoj razini i odstupalo, na sadržajnoj razini to Krizmanovo tepanje Aleksandrovu i Pavlovu Beogradu, nije bilo izraz tek osobne lojalnosti jedne odnarođene obitelji, nego je zapravo bilo sasvim u duhu vladajućega, službenog stava. Jer ako Kraljevina Jugoslavija nije bila »naša«, kako su oni koji su ju rušili mogli biti proglašeni »kvislinzima? Ako je doista shvaćena kao »tamnica naroda«, kako se često ponavljalo u propagandnim publikacijama Komunističke partije Jugoslavije, kako se »kvislinzima« može zvati one koji ruše tamnicu? Zato je Krizman — shvaćen ovdje kao paradigma, a ne kao jedinka — znao što hoće kazati, kad je kazao: »naša država«. Sve drugo bio bi *logički harakiri*.

No, jednostranoj slici o talijansko-jugoslavenskim odnosima znao je nehotice nasjesti i hrvatski povjesničar poput, recimo, J. Jareba. Činjenica da je njegov prikaz talijansko-jugoslavenskih odnosa, objavljen kao uvodna napomena uz prijevod važnih dokumenata (»Tri dokumenta o dodirima Stjepana Radića s Talijanima, 1923.—1924. S kratkim nacrtom Mussolinijeve politike prema Srbima i Hrvatima 1922.—1941.«, *Hrvatska revija*, München — Barcelona, 18/1968., sv. 4 /72/, 524-533.), sasvim kratak, na tome ne mijenja ništa. Ni on o agresivnoj i terorističkoj jugoslavenskoj vanjskoj politici nije rekao ni redka. Sadkovich, pak, razobličuje i taj stereotip, pokazujući da se i Beograd služio istim onim metodama koje je tako žestoko predbacivao Rimu.

A u istome kontekstu valja primijetiti kako njegova knjiga potkapa još jednu predrasudu koja vlada u hrvatskoj javnosti. Vjerojatno pod dojmom suradnje dalmatinskih Talijana i autonomaša s nacionalno osviještenim srpskim političarima u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća te pod dojmom Londonskog ugovora i talijansko-četničke suradnje iz doba Drugoga svjetskog rata (koju se u novim oblicima htjelo oživjeti i na početku kasnije srpske agresije na Hrvatsku), u Hrvata se stvorila maglovita predodžba o sasvim idiličnoj, beskonfliktnoj spremnosti Rima i Beograda da

se uvijek nagode na račun Hrvata. No ni u životu pojedinca nema automatizma; život narodâ još je složeniji i nepredvidljiviji. Nisu samo Hrvati i hrvatske zemlje oni čimbenici koji su utjecali na definiranje politike službenog Rima i Beograda. Obje su zemlje imale svojih interesa i planova u Albaniji i u Grčkoj, za obje je u međuratnom razdoblju mogućnost restauracije Habsburga i, s tim u svezi, opasnost pripojenja Austrije Njemačkoj («Anschluss») bila životno važno pitanje, obje su imale svoje račune na Jadranu i u Podunavlju. Zato je njihove međusobne odnose uvjetovao kompleksan splet europskih političkih, gospodarskih i vojnih previranja, pa je jedva pretjerano kazati da se na odnose između Italije i Jugoslavije — a time i Hrvatske — odražavao baš svaki europski politički događaj. Hrvati su u tome spletu bili važan, ali očito ne najvažniji čimbenik.

I upravo su u tome malom i uskom prostoru — oslanjajući se na činjenicu da je Italija do sredine tridesetih godina 20. stoljeća bila jedina europska velesila nezadovoljna sustavom koji je stvoren poratnim mirovnim ugovorima — hrvatski nacionalisti tražili potporu za oslobođenje od nasilja i terora što ga je zaveo i ozakonio jugoslavenski režim. I pritom su Maček i Pavelić, kao što je spomenuto, prilično dugo išli *ruku pod ruku*. A začudo, nijedan hrvatski pokušaj traženja saveznika nije u našoj povijesti i tradiciji označen *heretičnijim* i moralno problematičnijim, od pokušaja hrvatskih nacionalista da — nakon što je Paveliću 1929. uskraćeno prvo utočište u Austriji — Košutić i on priskrbe pomoć Italije i, uz nju a dijelom i preko nje, Horthyjeve Mađarske.

Potanja raščlamba pokazala bi da nisu znanstveni, historiografski, nego upravo politički, moralizatorski razlozi oni koji već sam taj pokušaj čine neprihvatljivim, izdajničkim, *kvislinskim*.

Ne može se s njim u tom pogledu nipošto mjeriti pokušaj hrvatskih i mađarskih velikaša iz doba *urote zrinsko-frankopanske*, da svoje ogorčenje i otpor Habsburzima stave pod okrilje Osmanskoga Carstva, istoga onog protiv koga su do tada već dva stoljeća krvavo ratovali. I makar bi taj pokušaj urotnika, da je bio osmišljen i dorađen, i da je njegova provedba uopće započela, vrlo vjerojatno doveo do burnih previranja i lomova među hrvatskim i mađarskim kršćanskim, katoličkim velikašima, možda i do građanskog rata (jer, radi se o Europi sedamnaestog stoljeća!), on u hrvatskoj političkoj predaji, pa i u historiografiji, ne nailazi na negativne ocjene: shvaćen je kao sastavni dio jednog nastojanja, kao taktički korak koji ne obilježava presudno čitav pothvat.

Mogla je, dakako, ta misao očajnikâ zadobiti romantičnu, pozitivnu ocjenu dijelom i zbog svoje pravaške poputbine, jer su upravo Ante Starčević i njegovi sljedbenici izgradili moderni zrinsko-frankopanski kult, prkoseći njime Beču i istodobno privlačeći bosansko-hercegovačke muslimane. No da se u njezinoj podlozi nije nalazila ona prastara životna mudrost, prema kojoj je *neprijatelj moga neprijatelja moj prijatelj*, teško bi bilo pravaškim književnicima i novinarima uvjeriti svoje pristaše da ban Petar Zrinski i njegovi drugovi nisu potencijalni *poturice*, izdajice svoga roda i bezočni trgovci krilaticom *Za krst časni i slobodu zlatnu!*

Osmanlije i Porta svakako nisu imali onu dodatnu privlačnu snagu koju je imao Rim: on je jedno od žarišta europske kulture i civilizacije, ujedno i stvarno i simboličko srce zapadnoga kršćanstva. Moglo se značenje toga religijskog momenta po-

često i precjenjivati, ali je činjenica da je spomenuta krilatica stoljećima izvrsno funkcionirala. Ništa u tome ne mijenja okolnost da je ona, dakako, bila više stilski dojmljiva i psihološki upotrebljiva, nego što je bila istinita. U njoj je između kriza i slobode uspostavljena neraskidiva veza, pače stavljen znak jednakosti, bez obzira na to što su na križ prisezali svi oni — osim Osmanlija — koji su u to doba, i ne samo u to doba, najbrutalnije tlačili i iscrpljivali hrvatske zemlje. Takav križ prestao je biti simbolom jedne uzvišene religije koju je ispovijedala velika većina Hrvata, da bi postao zaštitnim znakom jedne moćne predmoderne političke ideologije. I ako su različite hrvatske političke snage u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća iz različitih, pa i suprotstavljenih pobuda, težile i laicizaciji društva i suzbijanju (zlo)upotrebe vjerskih simbola u ideološke svrhe, i javna, pučka recepcija epizode sa zrinsko-frankopanskim oćijukanjem s Portom pokazuje ono što ćemo još jasnije vidjeti u 20. stoljeću: i ideološki motivi i ideološki mitovi uvijek su samo sredstvo, nikad cilj.

Ali ne samo ti dodiri s Osmanlijama u 17. stoljeću, ni brojni kasniji pokušaji traženja pomoći i zaštite kod našega velikog apeninskog susjeda nisu naišli na takvu osudu i prijezir kao što ih u školskim udžbenicima doživljavaju hrvatski separatisti iz tridesetih godina 20. stoljeća.

Jer, bilo je takvih pokušaja više, budući da su se prema Apeninima uvijek — po neumoljivim i nepromjenljivim zakonima geopolitike — desetljećima i stoljećima morali osvrutati i drugi hrvatski politički prvaci, istodobno strahujući od toga da pomoć koja se očekuje ne preraste u još teži teret. To je ono što je mučilo mladoga Eugena Kvaternika, kad je nakon Krimskoga rata (1854.—1856.) sanjao o ujedinjenju i oslobođenju Hrvatske i uz pomoć Italije. Računajući na to da će francusko-rusko zbližavanje i proces ujedinjenja Italije dovesti Beč u škripac, Kvaternik je paktirao i s mađarskom političkom emigracijom i s grofom Camillom Cavourom, ideologom ujedinjenja Italije. U austrijsko-talijanskom ratu on je vidio prigodu za oslobođenje Hrvatske: nudio je hrvatsko prijestolje Ladislavu Czartoryskom, a onda Napoleonu III. (»Napoleonu Malom«). I nakon što ga je princ Jérôme Napoleon, stričević francuskoga i zet talijanskoga kralja, uputio na Pijemont, Kvaternik stiže zube, kad su sredinom 1859. Mađari svoje talijanske račune plaćali hrvatskom zemljem, tj. kad su u Genovi na račun obećane talijanske pomoći priznali Talijanima nemale ustupke u Istri. Pomoć koju je trebao s Apenina, kratkoročno je bila važnija. Hrvatsko je pitanje — objašnjavao je Kvaternik u svojoj knjižici *La Croatie et la Confédération italienne* (Pariz, 1859.) — prvorazredno europsko pitanje. Kad u srpnju 1859. Napoleonove postrojbe zaposjedaju Lošinj i bombardiraju Zadar, i dok se planira ustanak i oslobođenje Mađarske, Kvaternik je ushićen: na jednom se hrvatskom otoku već vije zastava slobode, pa makar ona još i ne bila hrvatskom. I hrvatska će zastava doći na red, hoće se samo rada i žrtava!

A Cavour je primjerom pokazao do koje mjere borba za nacionalno ujedinjenje i oslobođenje može biti okrutna, koliko žrtava traži: vrativši se u siječnju 1860., nakon kratkog uzmaca, na položaj predsjednika pijemontske vlade, odstupio je Francuskoj dva bisera, Nizzu i Savoju. Bila je to, baš kao i odašiljanje 15.000 Pijemontezana u siječnju 1855. u jedan naizgled tuđi, Krimski rat, cijena koja se morala platiti u velikoj igri što se zvala ujedinjenjem Italije. U ondašnjim ju je okolnostima bilo teško, ako ne i nemoguće dobiti bez francuske potpore, a Napoleon III., unatoč

svim romantičnim predodžbama o njemu kao o »branitelju načela narodnosti«, nije tek tako htio poduprijeti oslobođenje Venecije i Lombardije od habsburškoga gospodstva. Srpanjskim primirjem u Villafranchi i mirom u Zürichu (10. studenoga 1859.), dobitak Pijemonta pokazao se, kratkoročno gledajući, mršavim: oslobođenje Lombardije skupo je plaćeno Nizzom i Savojom. Pobjedu u obliku ujedinjenja Italije, kojoj je, radeći na istom cilju, ali drugačijim metodama od Mazzinija i Garibaldi-ja, položio temelje, sâm Cavour nije doživio: umro je u lipnju 1861. godine. Oslobođena i ujedinjena Italija još će itekako ratovati za vraćanje Nizze i Savoje, ali i kad u tome ne uspije, ne će Cavoura suditi kao izdajicu, nego ga častiti kao velikana.

Recept je iskušan i drugdje, i u drugim vremenima.

Kad su Eamon De Valera i Michael Collins predvodili borbu za osamostaljenje Irske, nije bilo sporno žele li slobodu svojoj domovini; pitanje je bilo hoće li prihvatiti da to oslobođenje bude postupno, i da do njega dođe uz žrtvu sjevernih grofovija. Žrtvovali su dio za cjelinu, a na njihovo mjesto u nacionalnom Panteonu ne utječe činjenica da Irci do danas krvare za ono što se iz Londona zove Ulsterom. Kad su Helmut Kohl i Hans-Dietrich Genscher vodili rovošku borbu za ujedinjenje Njemačke, nije bilo pitanje žele li postići taj cilj, nego se pitalo hoće li se držati obećanja Willyja Brandta, da Njemačka ne traži zemalja istočno od Odre i Nisse, odričući se tako prostranih istočnih područja za koja je nekad, ne jednom, znala ratovati. Pregorjeli su Kohl i Genscher i tu žrtvu, što ne znači da nisu suosjećali s *božićnim demonstrantima* prognanima sa »svete njemačke zemlje«: ni oni kancelara i ministra danas ne povlače po blatu.

Bila je to povijesna nužda i politička mudrost, baš kao ona koju je početkom devedesetih pokazalo i tadašnje hrvatsko državno vodstvo, ne uvjetujući oslobođenje Hrvatske time da ona obuhvati i Bosnu i Hercegovinu, Boku kotorsku i istočni Srijem.

No one hrvatske borbe za slobodu i državnu neovisnost koji — za razliku od Tuđmana — nisu imali sreću da njihova borba bude okrunjena uspjehom, zadugo ne će pratiti dobar glas. Kvaternika će proglašavati luđakom i izdajicom i zato što nije kidao veze ni prema Cavouru niti prema Garibaldiju, a kamoli prema Tommaseu, iako su ga boljele talijanske aspiracije na hrvatski dio istočne jadranske obale. Gdje god je mogao i kad god je mogao, negodovao je zbog prikazivanja Istre i Dalmacije talijanskim zemljama. I kad je kovao planove o Garibaldijevu iskrcavanju u Dalmaciji, istodobno je strepio od garibaldinskog prisvajanja hrvatskih zemlja. No, i u svoj je intimni dnevnik 14. prosinca 1866. zapisao kako će se Italija morati suočiti s alternativom: »Rusija, vladajuća med Crnim i Jadranskim morem, pod maskom srbo-bulgarizma« ili »jaka i nezavisna Hrvatska pod egidom Italije«. Zato je u talijanskom interesu imati Hrvate za prijatelje i saveznike, govorio je Kvaternik, gotovo navlas isto onomu što su sedamdesetak godina kasnije i Mussolinijevu Rimu ponavljali Radić i Maček, Košutić i Pavelić.

Slično je Kvaternik govorio svakomu tko ga je htio slušati i od koga se nadao pomoći: i Francuzima i Rusima i Prusima. Antešambriao je i Lajoszu Kossuthu, istomu onomu koji na europskom zemljovidu nije htio primijetiti nikakvu Hrvatsku. Nama nijednoga europskog praga koji Kvaternik nije obijao, želeći slobodu i neovisnost Hrvatske. Zato je u pravu Ljerka Kuntić kad prekorava suvremenike, pa i kas-

nije povjesničare, što su mu predbacivali prevrtljivost i šarlatanstvo: »Zapravo, Kvaternik je tražio pomoć za svoj rad ili političkog saveznika gdje je god bilo nade da će ga dobiti. On se vladao kao diplomat koji ne poznaje bezuvjetne vjernosti savezniku. Neobično i sasvim posebno u njegovoj akciji jest to što je on zastupao narod bez međunarodno priznate države i bez sredstava za nacionalnu propagandu. Budući da je bio utjelovljena diplomacija tadanje Hrvatske, nastojao je da zainteresirane faktore, ili što više njih, iskoristi koliko god je mogao.« Slabost hrvatskog položaja, a ne amoralnost Kvaternikove pozicije, vodila je prema tragičnom finalu, prema Rakovici 1871.: »Rakovica je sinonim za cilj vrijedan svake[,] pa i krajnje žrtve, djelo bitno različito od opozicije, mecenatstva, agitacije, konspiracije i domaće i stranačke konfrontacije, eminentno politički cilj, koji, u odnosu na stanje tadanje Hrvatske, ne ostavlja mjesta ni najmanjem kompromisu s obzirom na Kvaternikov program: slobodu Hrvatske«.

I ako je išta pogriješno u toj ocjeni Lj. Kuntić, to je ono pripisivanje ekskluzivnosti Kvaternikovu položaju, njezina ocjena da je u Kvaternikovu djelovanju bilo »neobično i sasvim posebno [...] to što je on zastupao narod bez međunarodno priznate države i bez sredstava za nacionalnu propagandu«. I drugi su, naime, hrvatski političari — i oni o kojima u svojoj knjizi piše James J. Sadkovich — išli upravo istim putem, opremljeni istim slabostima: bez snage, bez saveznika i bez sredstava. Svi su, ili gotovo svi, vjerovali da rade u interesu Hrvatske. Čak i oni koji su zdušno i predano radili za — Jugoslaviju.

Hrvatska sudbina u 20. stoljeću i hrvatske granice pokazuju: rad za Jugoslaviju objektivno je bio rad protiv Hrvatske. Ali je karakteristično da su upravo ti hrvatski borci za Jugoslaviju i danas u povijesnim udžbenicima oslikani ružičastim bojama, bez obzira na to što su se naslanjali na Italiju, i bez obzira na to što su stvaranje Jugoslavije bili spremni platiti ustupanjem dijelova hrvatskih zemalja apeninskom susjedu, a svega ostaloga — Srbiji. Žrtva na jugoslavenskom oltaru ugodna je božici Klio, žrtvu na hrvatskome oltaru ona će prezreti kao izdaju!

U podlozi misaonog sustava tvoraca i ideologa politike »novoga kursa«, što je pravocrtno vodila u Jugoslaviju, bilo je shvaćanje da je »svaki neprijatelj dualizma naš prirodni saveznik«, kako se u brošuri *Suton Austro-Ugarske* izrazio Ante Trumbić. U svome otporu Beču i germanskom *Drangu*, tvorci politike »novoga kursa« tepat će i povlađivati i Srbima i Mađarima: zatvarat će se oči pred srpskim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu, prešućivat će se velikosrpska propaganda u Trojednici, a u pregovorima s Ferenczom Kossuthom nitko ne će potegnuti pitanje Medimurja, a kamoli Baranje i Bajskogoga trokuta. Toj će politici i Italija postati saveznikom, makar jednomu splitskom pučaninu kao što je bio Trumbić nije nedostajala svijest o talijanskom iredentizmu. Nije pred njim zatvarao oči ni njegov suradnik i prijatelj, inače posve prešućen u tome Trumbićevu apologetskom i samodopadnom spisu, Frano Supilo.

Supilo je još u doba uređivanja dubrovačke *Crvene Hrvatske* upozoravao na srpski i talijanski imperijalizam, a onda se, dolaskom na Sušak, gdje uređuje *Novi list*, suočio s još brutalnijim i organiziranijim nasiljem. Upravo Supilo upozorava na talijansko divljačko gušenje slovenskih bratovština, na nasilja u Zadru prigodom prijenosa posmrtnih ostataka Gaje Bulata, na mržnju koja Talijane motivira da skupljaju

hrpe novca za odnarođivanje hrvatske i slovenske djece i za sve akcije protiv bilo kakva očitovanja slavenstva. »Ovo je« — piše Supilo 1900. — »rat na život i smrt do skrajnosti, bez odmora i oduška, rat svim sredstvima kojima se može poslužiti slijeпа mržnja rase protiv raci.« I upravo će *taj i takav* Supilo 1903., nakon što je u srpnju 1901. bio u Budimpešti, a u travnju 1902. u Beogradu, otputovati u Italiju, odnosno, kako će sâm kazati, »u inozemstvo, u ono inozemstvo radi koga su me kašnje toliko progonili, klevetali, sumnjičili i denuncirali. Pošao sam da bar od njega zadobijemo nekog zainteresovanja za tu našu Hrvatsku«. Upravo *taj i takav* Supilo, koji je postao simbolom borbe protiv talijanskog presizanja na istočnu obalu Jadrana, izložit će Guglielmu Ferreru svoj dugoročni politički plan, koji se svodio na sljedeće: »zblížiti Hrvate s Talijanima u Hrvatskoj, ujediniti Hrvate sa Srbima i ostalim Slavenima Balkanskog poluotoka, te učiniti od svih rasturenih naroda bez utjecaja i autoriteta jednu jedinstvenu grupu, složnu izvan njemačkog utjecaja; a ova bi grupa imala da crpe svoju kulturu iz Italije, dok ne stvori svoju, i da se poslije rasapa Austrije ujedini i formira jedinstvenu zemlju«.

No, da se ne zavaravamo: ta jedinstvena zemlja o kojoj govori *taj i takav* Supilo, nije Hrvatska: on će se 5. prosinca 1913. u Beču, obračujući se hrvatskoj i srpskoj mladeži, založiti za tzv. narodno jedinstvo i državno ujedinjenje sa Srbijom, naglašavajući da Hrvatska ne ispunjava pretpostavke za stvaranje neovisne države; ona ne može kao takva ni postojati, a kamoli napredovati. Zato je bilo logično da je kasnije, 1914. u Veneciji uskliknuo: »Ili Jugoslavija ili — ništa!« A kad je iskrsnula zamisao da bi se projektom »separatne Hrvatske« mogla isposlovati revizija zlokočnoga Londonskog ugovora koji je od Hrvatske kidao živo tkivo, nisu hrvatski Jugoslaveni okupljeni u Jugoslavenskome odboru tu misao objeručke i bez zadržke prihvatili, jer — kao što Supilo reče: »gledajući stvar sa višega gledišta, daleko bolje [bi] bilo, da Dalmacija čak i pođe u talijansko ropstvo, pa da ju zajedno kao jedinstvena država mi zajedno sutra oslobađamo.«

Opet je Jugoslavija svrha i cilj, a ne Hrvatska! Protiveći se svakom pokušaju da se isticanje hrvatskog prava na Dalmaciju tumači kao argument za odvajanje hrvatskog pitanja od jugoslavenskoga, Trumbić je u svibnju 1915. zagrmio: »Ja više volim da se Srbija uveća i Hrvatska da ostane pod Austrijom nego da se Hrvatska van Srbije proglasi za samostalnu kraljevinu. Takva bi Hrvatska bila samo od štete za našu stvar. Ona bi bila neprijateljska prema Srbiji i sve bi je protivne države održavale u tom neprijateljstvu, upravo gonile na to. A ako bi Hrvatska ostala i dalje pod Austrijom, ona bi ostala samo dotle dok ne pričekta povoljan momenat kad će i ona moći pristupiti opštem ujedinjenju našeg naroda.«

Tri mjeseca poslije, u pismu Pašiću 10. kolovoza 1915., Supilo analizira sadržaj Londonskog pakta i ističe kako su kombinacije o neovisnoj Hrvatskoj opasne kao i stvaranje neovisne hrvatske države, jer bi u toj varijanti Italija nedvojbeno dobila dio Dalmacije i tako se učvrstila na Balkanu. Ako, međutim, dođe do nametanja tog rješenja od strane sila koje su »jače od pravednosti ove pravedne ideje narodnog jedinstva«, piše on Edwardu Greyu u rujnu te godine, pa bude stvorena »separatna Hrvatska«, onda Srbija mora poduzeti unutarnje reforme (narodnopolitičke, ustavne, kulturne i druge), »koje će onemogućiti opstanak i razvitak jedne druge, konkurentne

jugoslavenske države«, kako bi ona, Srbija, ostala jedini »stjegonoša jedinstva Jugoslavena«.

Moglo bi se takvih i sličnih izjava nabrojiti još mnogo. Lakše je, dakle, tvrditi nego dokazati, da su hrvatski Jugoslaveni u prvim desetljećima 20. stoljeća imali u prvom redu na umu Hrvatsku, i da su na »narodno jedinstvo« i na jugoslavenstvo gledali tek kao na sredstvo zaštite Hrvatske; mnogo bi lakše bilo dokazati da su im i Hrvatska i hrvatska nacionalna misao bili važni samo utoliko ukoliko ih se dade ugraditi u Jugoslaviju: ako takva Hrvatska nije moguća, bolje da ne postoji! Zato im je bilo lakše pristati i na teritorijalne ustupke — Italiji.

Pripremajući promemoriju za Izvoljskoga, Supilo 15. studenoga 1914. piše Trumbiću kako su ustupci Italiji neizbježni, ali oni ni u kojem slučaju ne smiju obuhvaćati Pulu, jer ako Pula i Valona pripadnu Italiji, »naši će potomci za 50 godina proklinjati i nas i Rusiju i Srbiju i sve skupa. Ipak pritisak za Italiju tako je velik (naročito u Londonu) da će, bojim se, štogod biti žrtvovano (Trst, zapadna obala Istre?), a tko zna kako će stvar ići, ako Italija sa pol milijuna vojske, kada bude sigurna da je austrijske čete neće više moći potući, dođe 'per finir la partita'«. Svjestan realnosti, taj mitski borac protiv Londonskog ugovora bio je spreman na žrtvu dijela za cjelinu, molio je ne da Italija odustane od Londonskog ugovora u cijelosti, nego da »režignira na 'veliki dio' Dalmacije, tražeći svoju korist u razvitku Jugoslavije, koja bi postala prijateljskom državom i saveznicom«.

Prema Trumbićevim bilješkama od 28. veljače 1916. Supilo je kanio predložiti Talijanima da odustanu od Dalmacije, a pripala bi im glavnina Istre, Trst, Gorica i neki dalmatinski otoci. Zauzvrat bi hrvatski vojnici na Soči bili pozvani baciti oružje i pomoći Talijanima. U ime jugoslavenske cjeline treba, dakle, žrtvovati dio, dio Hrvatske! A neposredno prije nego što je u lipnju 1916. napustio Jugoslavenski odbor, Supilo je ocjenjivao kako je jedini izlaz iz postojeće situacije — kompromis: »Jugoslaveni« će javno priznati da Italiji imaju pripasti neki dijelovi istočne obale Jadrana (o kojima se postigne sporazum), a Italija će podupirati odcjepljenje južnih Slavena od Austro-Ugarske i njihovo ujedinjenje u federativnu državu. U lipnju 1917. pozvao se na Cavoura: ako Italija pomogne »Jugoslavenima« da se oslobode i ujedine, nova će jugoslavenska država po uzoru na Cavourovu žrtvu Nizze i Savoje, nagraditi Italiju.

Iako su, dakle, godinama, pa i desetljećima uvjerali talijanske službene čimbenike — a ne kakvoga drugorazrednog novinara — da se Italija za pomoć koju pruži ujedinjenju »Jugoslavena« slobodno može naplatiti hrvatskim teritorijima, ti su hrvatski Jugoslaveni u historiografskim raspravama i u školskim udžbenicima redovito opisani kao oni koji su se lavovski borili protiv talijanskoga imperijalizma i za slobodu Hrvatske. No, finale te njihove politike — Rapalski ugovor iz 1920. — najrječitije je i najjezgrovitije opisao njegov potpisnik, bivši predsjednik Jugoslavenskog odbora, Ante Trumbić. On je u povodu sklapanja tog ugovora, nekoliko dana prije nego što je podnio ostavku na mjesto jugoslavenskoga ministra vanjskih poslova, kratko i precizno izjavio: »Ja smatram ugovor sklopljen u Rapallu jednom solucijom nužde, koja je apsolutno potrebna egzistenciji države. Tu su pojedini dijelovi naše narodne teritorije žrtvovani jedinstvu narodnom i državnom. Tome Bogu prinesena je ova žrtva.«

Jugoslavenska historiografija učinila je tu žrtvu veličanstvenom, politički i etički opravdanom. A s druge strane, na podlozi jednoga Pavelićeva susreta s talijanskim novinarom Robertom Forgesom Davanzatijem 1927. godine i promemorije što ju je Pavelić predao svomu sugovorniku, izrasla je, gotovo bi se moglo reći, čitava jedna škola historiografskoga, zapravo političkog mišljenja. Ništa njoj nije značilo što je Pavelić tom zgodom naglasio da govori u vlastito ime, a ne u ime Hrvatske stranke prava, još manje u ime hrvatskog naroda, niti joj je što značilo da Pavelić, koga se u opisu vlastitoga političkog djelovanja nipošto ne smije smatrati zaljubljenikom u istinu pod svaku cijenu, u svojim memoarskim zapisima, objavljenima u poratnoj emigraciji znatno prije nego što su objavljeni talijanski dokumenti, taj susret nije zatajio, nego ga je čak prikazao na približno sličan način na koji je on ostao dokumentiran u talijanskim pismohranama.

Ceterum censeo te škole mišljenja najjezgrovitije je izrazio Jere Jareb, slikom koju je tako rado citirala i nasljeđovala čitava plejada jugoslavenskih povjesničara. To je, ocijenio je Jareb 1970., »sjeme iz kojeg su iznikli kasniji Rimski ugovori« iz svibnja 1941. godine. Nijedan drugi Jarebov sud u čitavu njegovu historiografskom djelu nije prihvaćen tako objeručke, niti je citiran kao taj; bilo je važno da hrvatski povjesničar na svjetlo dana izvuče argument koji je samo na prvi pogled značio diskreditiranje Pavelića. U stvarnome i u simboličkom smislu, on je bio nešto mnogo više od diskreditiranja prvaka jednoga poraženog političkog pokreta: on je bio argument protiv načina na koji se između dvaju svjetskih ratova, i napose u prvoj fazi Drugoga, uopće mogla ostvariti bilo kakva neovisna Hrvatska. Ujedno je trebao poslužiti kao pouka za budućnost: samostalna Hrvatska moguća je samo u osakaćenu obliku, ona je izvediva samo kao izdaja i zločin. Istodobno se čudesnom logikom na taj način iz povijesti hrvatskih odnosa s apeninskim susjedom amputiraju čitava stoljeća, od mletačkih duždeva i Domagojevih strijelaca, preko Ladislava Napuljskoga i Eugena Kvaternika Rakovičkog, do Radićevih i Mačekovih dodira s Talijanima i Mađarima (štoviše, sa službenim talijanskim i mađarskim krugovima), koji su vođeni na način koji je Italiju samo mogao ohrabrivati, nipošto obuzdavati.

Postalo je nevažno što je i zašto htjela i uspijevala postići Mletačka Republika, postalo je nebitno što su 1941. prilike bile objektivno takve, da se obistinilo ono čega se Supilo bojao gotovo tri desetljeća prije: Italija je zagazila u hrvatske zemlje sa stotinama tisuća vojnika, spremna »per finir la partita« i svjesna da nema nijedne sile koja ju u tome može spriječiti. Zato je Sadkovich u pravu kad ni susretu Pavelić — Davanzati iz ljeta 1927. ne pridaje posebnu važnost: važniji su i snažniji čimbenici bili na djelu 1941. godine, i pred Hrvatskom se nisu našle hrvatske alternative. Mogla je birati između hrvatske i jugoslavenske. Sadkovicheva knjiga otkriva da je sukob tih dviju koncepcija i u prethodnih petnaestak godina bio mnogo kompleksniji i neusporedivo dramatičniji od onoga što nam se činilo u težnji da i život i povijest pojednostavimo i prikažemo u ravnim crtama.